

The Guiding Idea of Islamic Civilization from the Perspective of the Makatib al-Rasul

Received: 2021/11/16

Accepted: 2021/12/27

Mahdi Azizan* / Abd Al-Hadi Ahmadi**

(187-218)

Every civilization, including the Islamic civilization, has its components, one of which can be called the main pillar, soul, heart, driving engine, or the guiding idea of civilization. But which component of Islamic civilization has such a position? The method of most articles to answer this question is to refer to the writings of Muslim and non-Muslim civilization researchers. Such an approach raises the question in the mind, why not refer to the writings of the creator of Islamic civilization?! Certainly, the founder of a civilization is more aware of that civilization than others. With such a premise, by referring to the book Makatib al-Rasul, the letters of the Prophet of Islam, as the founder of Islamic civilization, the main components of Islamic civilization were extracted according to the abundance in the text of Makatib al-Rasul, then from the perspective of the text, subtext and metatext of the schools, this The components were weighted, and four components were the most important: Muhammad Rasoolullah, Islamic rituals, Islamic Sharia, Islamic economy. Then we presented these four components on the characteristics of the guiding idea, and finally, "Muhammad Rasulallah" had all the characteristics of the guiding idea of Islamic civilization. Considering that the guiding idea is the factor of creation, dynamism and coherence of Islamic civilization, it is possible to focus on this component in modern Islamic civilization.

Keywords: Civilization, Guiding Idea, Component of Civilization, Islamic Civilization, Makatib al-Rasul.

*. Assistant Professor of Islamic Philosophy and Theology, Imam Sadiq Research Institute of Islamic Sciences, Qom, Iran- azizan24@yahoo.com

** . Researcher of Islamic philosophy and theology, Research Institute of Islamic Sciences, Imam Sadiq (AS), Qom, Iran
(corresponding author)- abdoalhadihmadi24@gmail.com.

ایده هدایتگر تمدن اسلامی از نگاه مکاتیب الرسول ﷺ

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۰۶

* عبدالهادی احمدی

** مهدی عزیزان

(۱۸۷-۲۱۸)

چکیده

هر تمدن و از جمله تمدن اسلامی مؤلفه‌هایی دارد که یکی از این مؤلفه‌ها را می‌توان رکن اصلی، روح، قلب، موتور محرک یا همان «ایده هدایتگر تمدن» نامید. اما کدام مؤلفه تمدن اسلامی چنین جایگاهی دارد؟ روش اغلب مقالات برای پاسخ به این پرسش رجوع به مکتوبات تمدن‌پژوهان مسلمان و غیرمسلمان است. چنین رویکردی این سؤال را در ذهن ایجاد می‌کند که چرا به مکتوبات خالق تمدن اسلامی مراجعه نکنیم؟! قطعاً بنیانگذار یک تمدن آگاه‌تر از دیگران به آن تمدن است. با چنین پیش‌فرضی، با رجوع به کتاب مکاتیب الرسول نامه‌های پیامبر اسلام، به‌عنوان بنیانگذار تمدن اسلامی، مبنا قرار گرفت و مؤلفه‌های اصلی تمدن اسلامی با توجه به فراوانی در متن مکاتیب الرسول استخراج شد، سپس از نگاه متن، زیرمتن و فرامتن مکاتیب، این مؤلفه‌ها اهمیت سنجی شدند که چهار مؤلفه حائز بیشترین اهمیت بودند: محمد رسول الله ﷺ، شعائر اسلامی، شریعت اسلامی، اقتصاد اسلامی. سپس این چهار مؤلفه را بر ویژگی‌های ایده هدایتگر عرضه کردیم که در نهایت «محمد رسول الله ﷺ» واجد تمام ویژگی‌های ایده هدایتگر تمدن اسلامی شد. با توجه به اینکه ایده هدایتگر عامل ایجاد، پویایی و انسجام تمدن اسلامی است می‌توان در تمدن‌سازی نوین اسلامی بر این مؤلفه تمرکز کرد. واژگان کلیدی: تمدن، ایده هدایتگر، مؤلفه تمدن، تمدن اسلامی، مکاتیب الرسول.

*. پژوهشگر فلسفه و کلام اسلامی پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق علیه السلام، قم، ایران،
abdolhadiahmadi24@gmail.com (نویسنده مسئول).

** استادیار فلسفه و کلام اسلامی پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق علیه السلام، قم، ایران،
.azizan24@yahoo.com

مقدمه

رکن اصلی تمدن اسلامی که از آن به ایده هدایتگر تمدن اسلامی نیز تعبیر می‌شود چیست؟ مکتوبات کدام پژوهشگر تمدن اسلامی بهتر و جامع‌تر می‌تواند ما را با این امر آشنا کند. مکتوبات هانتینگتون، توین‌بی، دورکیم، سیدحسین نصر و ... یا مکتوبات پیامبر اسلام ﷺ؟ نکته همین جاست که در بررسی زوایای مختلف تمدن اسلامی، پژوهشگران به مکتوبات همه تمدن‌پژوهان توجه کرده‌اند اما مکتوبات بنیانگذار تمدن اسلامی در بسیاری از تحلیل‌ها مورد غفلت واقع شده است. قطعاً بنیانگذار هر تمدن به آن تمدن آگاه‌تر است. پس به جای جستجو در آثار تمدن‌پژوهان و گرفتار شدن در آراء متضاد، بهتر است مکتوبات نبی مکرم اسلام ﷺ را مبنای تمدن‌پژوهی اسلامی قرار دهیم. با این توضیحات، سؤال اساسی این نوشتار آن است که ایده هدایتگر تمدن اسلامی از نگاه مکاتیب الرسول چیست؟

پیش‌فرض این پرسش آن است که پیامبر اسلام ﷺ قطعاً چشم‌اندازی جهانی یا به‌عبارت‌دیگر تمدنی جهانی برای اسلام ترسیم کرده‌اند و بر ماست که به تصویر تمدنی پیامبر ﷺ دست بیابیم. تمدنی که ارکان، مؤلفه‌ها و ایده هدایتگر آن در مکتوبات ایشان ذکر شده و با تحلیل دقیق مکاتیب آن حضرت، امکان دستیابی به آن ممکن است.

با توجه به اینکه ایده هدایتگر، عامل ایجاد، بقاء، پویایی و انسجام تمدن است، لذا یافتن ایده هدایتگر تمدن اسلامی می‌تواند ما را در تحلیل بسیاری از رویدادهای تمدن اسلامی و همچنین ایجاد تمدن نوین اسلامی کمک کند.

پیش‌ازاین هم بسیاری از اندیشمندان در پی تبیین و دستیابی به ایده هدایتگر تمدن و در مرحله بعد ایده هدایتگر تمدن اسلامی بوده‌اند اما هیچ اثری مشاهده نشد که در مکاتیب الرسول به دنبال یافتن ایده هدایتگر باشد. باین‌حال، در غیر مکاتیب الرسول نوشته‌های مختلف با عناوینی همچون روح تمدن، روح اصلی تمدن، نقطه کانونی تمدن، معیار هر تمدن (Mozaffari, 2002, 47) و ... مباحثی در مورد ایده هدایتگر داشته‌اند که در موارد محدودتری هم وارد بحث ایده هدایتگر تمدن اسلامی شده‌اند. سیدحسین نصر در کتاب معرفت جاودان ایده هدایتگر را امر معنوی مانند دین دانسته است، اگرچه تمرکز وی روی

این مبحث نیست (بابائی، ۱۳۹۵). همچنین، رسول نوروزی فیروز در چند مقاله‌اش به تبع نصر، به ایده هدایتگر تمدن به عنوان مقدمه مباحث خود پرداخته است. به عنوان مثال، در مقاله «نهادهای تمدنی و بسط همگرایی در جهان اسلام» (نوروزی فیروز، ۱۳۹۸، ۱۱۷-۱۱۸) در چند جای مقاله اشاره‌ای به ایده هدایتگر تمدن اسلامی دارند و همچنین در مقاله «واکاوی تأثیر تمدن بر سیاست خارجی» (نوروزی فیروز، ۱۳۹۷) ذیل عنوانی مستقل مباحث مختصری در مورد ایده هدایتگر اسلامی دارند. برخی نویسندگان غیرمسلمان هم مطالبی پراکنده در مورد روح (ایده هدایتگر) تمدن‌های آسیایی آورده‌اند اما بازهم تمرکز روی این مبحث نیست و در ضمن مباحث دیگری این مطلب مطرح شده است به عنوان مثال فوکوتساوا یوکیچی در کتاب «نظریه تمدن» (۱۳۶۳، ۲۵) روح (ایده هدایتگر) تمدن‌های آسیایی را احساس‌ها و رسم‌های اقوام آن می‌داند. در مجموع، گرچه در منابع مختلفی می‌توان مطالبی در مورد ایده هدایتگر تمدن یا در بستری کوچک‌تر ایده هدایتگر تمدن اسلامی پیدا کرد اما کتاب یا مقاله مستقلی در این مورد یافت نمی‌شود.

روش و فرآیند این تحقیق از قرار ذیل است:

الف- استخراج کلیدواژه‌های اصلی به کار رفته در متن نامه‌ها؛

ب- استقراء فراوانی تک تک این واژه‌ها در متن مکاتیب تا به عنوان یکی از مهم‌ترین متغیرها در تعیین ایده هدایتگر مورد استفاده قرار گیرد؛

ج- با توجه به فراوانی کلیدواژه‌ها در متن، گزینه‌های اصلی ایده هدایتگر از دیدگاه متن مکاتیب الرسول ﷺ مشخص گردید.

د- گزینه‌های منتخب را از زاویه زیرمتن مورد بررسی قرار دادیم تا گزینه‌های مهم‌تر مشخص شوند.

ه- این گزینه‌ها را از نگاه فرامتن بررسی کردیم تا گزینه‌های مهم‌تر مشخص شوند.

و- در جمع‌بندی نهایی با توجه به متن، زیرمتن و فرامتن مکاتیب الرسول، گزینه‌های نهایی کاندیداتوری ایده هدایتگر را به دست آوردیم.

۱. مفهوم شناسی

الف - تمدن

تمدن در زبان فارسی معادل واژه انگلیسی civilization به معنای شهر و شهروندی بوده (گولد، ال. کولب، ۱۳۷۶: ۲۶۷) و معادل رایج آن در زبان عربی نیز «الحضارة» است (دیکسون، ۱۹۸۰، ۶). فرهنگ عمید و دهخدا در معنای لغوی تمدن آورده‌اند: ۱. شهرنشین شدن؛ ۲. خوی شهری گزیدن و به اخلاق مردم شهر آشنا شدن؛ ۳. زندگانی اجتماعی؛ همکاری مردم با یکدیگر در امور زندگانی و فراهم ساختن اسباب ترقی و آسایش خود (عمید، ۱۳۹۸؛ دهخدا، ۱۳۴۶، ۹۲۴).

اما معنی اصطلاحی تمدن، معرکه آراست تا جایی که برخی در استقرائی ناقص قریب به پنجاه تعریف متفاوت را گردآورده‌اند. (حسینی، ۱۳۹۳، ۲۱-۴۵) در اینجا ضمن اشاره به برخی از تعاریف، معنی منتخب را ذکر خواهیم کرد. گفتنی است که هرکدام از این تعاریف نماینده یک دسته از بیش‌های اومانستی، فرهنگی، جامعه‌شناسانه، تاریخی و ... است.

تعریف اومانستی توین‌بی:

همة تمدن‌های بشری نوعی تکاپوی بزرگ انسان‌ها بر پایه مناسبات انسان برای دستیابی به نوعی حیات روحی بالاتر از سطح بشریت صرف (انسانیت بدوی و غیر متمدن) است (نجفی، ۱۳۹۱، ۲۱۹).

تعریف فرهنگی هانتینگتون:

تمدن گسترده‌ترین کلیت فرهنگ است (پهلوان، ۱۳۸۸، ۴۶۶ و ۴۶۸).

تعریف جامعه‌شناسانه دورکیم:

مجموعه پدیده‌های اجتماعی است که به یک ارگانسیم خاص اجتماعی تعلق ندارد؛ این پدیده‌ها در پهنه‌ها و حوزه‌هایی می‌گسترند که از مرزهای ملی فراتر می‌روند و به همین سان در دوران‌ها و زمان‌هایی تحول می‌یابند که از تاریخ یک جامعه خاص درمی‌گذرند (همان، ۳۷۰).

تعریف تاریخ محور برودل:

تمدن‌ها از سطح رویدادهای تاریخ سنتی و رویدادهای میانی مانند عصر رمانتیک و

انقلاب فرانسه و انقلاب صنعتی، فراتر می‌روند و به پدیده‌هایی توجه می‌کنند که می‌توان آن‌ها را در طول یک قرن یا بیشتر اندازه‌گیری کرد و در این سطح حرکت تاریخ آهسته است و پهنه‌های گسترده‌ی زمانی را دربر می‌گیرد. از این رو تمدن‌ها نه یک اقتصاد معین و نه یک جامعه معین به حساب می‌آید؛ جزئی است که از خلال مجموعه‌ای از اقتصادها یا جامعه‌ها می‌گذرد (همان، ۴۰۶).

آنچه در نگاه اولیه به این تعاریف خودنمایی می‌کند این است که نوع نگاه اندیشمندان به تمدن، باعث تصور ماهیتی خاص برای تمدن می‌شود. مورخ ماهیت تاریخی به آن می‌دهد و جامعه‌شناس ماهیت اجتماعی و ... اما جالب‌تر اینجاست که حتی وحدت زاویه دید هم نتوانسته است باعث توافق در ماهیت واحد برای تمدن شود تا جایی که مثلاً در یک جستجوی ساده می‌توان بیش از بیست تعریف جامعه‌شناسانه از تمدن یافت که در آن تعاریف، ماهیت‌های اعتبار شده برای تمدن بسیار متفاوت‌اند. (حسینی، ۱۳۹۳، ۲۱-۴۵)

شاید نتوان یکی از این تعاریف را بدون گرایش خاص بر دیگری ترجیح دارد اما به نظر می‌آید می‌شود چنین تعاریفی را در حد قابل قبولی جمع کرد و از آن تعریف جامع‌تری استخراج کرد. با توجه به آنچه ذکر شد هر تعریف با نگاه خاصی به تمدن همراه است لذا در تجمیع آن‌ها می‌توان همه دیدگاه‌های خاص به تمدن را با هم جمع کرد و چنین گفت: «تمدن گسترده‌ترین شکل یک فرهنگ است که طی فرآیندی اجتماعی و فرامرزی و در محدوده زمانی وسیعی تحقق می‌یابد.»

ب - تمدن اسلامی

تمدن یک مفهوم کلی است که با اضافه شدن به جغرافیا، قوم و دین خاص تخصیص می‌خورد؛ مانند تمدن غرب و تمدن اسلامی. افزودن قید اسلامی به تمدن، تنها محتوا و چهارچوب آن را مشخص می‌کند.

تعریف اول: [تمدن اسلامی یعنی] آن فضایی که انسان در آن فضا از لحاظ معنوی و از لحاظ مادی می‌تواند رشد کند و به غایات مطلوبی که خدای متعال او را برای آن غایات خلق کرده است برسد... (خامنه‌ای-الف، ۱۳۹۲)

تعریف دوم: فرهنگ و تمدن اسلامی مجموعه‌ای از همه آداب و رسوم، اعتقادات و

باورها، سنن، معارف، علوم اسلامی و ذخایر مشترک مادی و معنوی است که در میان ملت‌های مسلمان وجود دارد. (فوزی و صنم‌زاده، ۱۳۹۳، ۱۱-۱۲)

تعریف سوم: [تمدنی که] بتواند حقایق اسلام را در همه سطوح حیات بشری متجلی سازد. (نصر، ۱۸۷، ۱۳۸۳ و ۲۶۷-۲۶۸)

پ - ایده هدایتگر تمدن

گویا اصطلاح «ایده هدایتگر تمدن»، نخستین بار توسط سید حسین نصر (Nasr, 2009, 9) به تبعیت از مارکو پالیس سنت‌گرا مصطلح شده است. (حیدری پور، ۱۳۹۳) اما این اصطلاح به چه معنا است؟ شاید توضیح معنای آن در قالب یک مثال گویاتر و رساتر باشد. مثلاً اگر انقلاب اسلامی ایران را در نظر بگیریم، عوامل متعددی در ایجاد، وحدت، پویایی و موفقیت‌های انقلاب نقش داشتند. اما آنچه در میان همه عوامل نقش کلیدی و تعیین‌کننده داشت رهبر (امام خمینی علیه السلام) بود. در واقع آنچه عامل اصلی ایجاد انقلاب در ایران شد امام خمینی بود و آنچه صفوف انقلابیون را منظم کرد و انسجام بخشید نیز حضرت امام علیه السلام بود و پس از پیروزی، عامل اصلی پویایی و ادامه راه نیز حضرت امام بود. البته این بدان معنی نیست که نقش عوامل مهم دیگری همچون حضور مردم را انکار کنیم. بنابراین منظور از ایده هدایتگر، چنین عامل مهمی در هر رویداد است که ایجاد، وحدت، حرکت و پویایی آن رویداد در گرو آن است.

پس ایده هدایتگر مهم‌ترین مؤلفه در هر تمدن است که عامل اصلی ایجاد، وحدت، حرکت و پویایی آن تمدن به شمار می‌رود و جایگاه آن در هر تمدن همچون روح در بدن و معیار اصلی برای حضور در یک تمدن است.

تمدن پژوهان، گاه از اصطلاحات و عبارات مشابهی برای اشاره به ایده هدایتگر استفاده کرده‌اند. مانند: روح تمدن، روح اصلی تمدن، نقطه کانونی تمدن، مؤلفه (رکن) اصلی تمدن، قلب تمدن، موتور محرکه تمدن، مؤلفه تعیین‌بخش تمدن، عنصر وحدت‌بخش تمدن، جوهره تمدن، نیروی خلاقه تمدن، معیار هر تمدن (Mozaffari, 2002, 47)؛ بابائی، (۱۳۹۵).

ت- ویژگی‌ها و کارکردهای ایده هدایتگر

با توجه به تعابیری که پژوهشگران عرصه تمدن از ایده هدایتگر دارند و برخی از آن‌ها ذکر شد می‌توان به کارکردها و نقش آن در هر تمدن پی برد:

۱) علت ایجاد و بقاء تمدن

سیدحسین نصر ایده هدایتگر را همچون روحی می‌داند که وظیفه ایجاد هر تمدن را داراست (Nasr, 2009,9) و فوکوتساوا بر این باور است که این روح تمدن است که سازه‌های مادی آن را ایجاد می‌کند. (پوکچی، ۱۳۹۷) کانتسنی نیز که اخلاق مدنی و عرفی (سکولار) برآمده از جامعه مدنی را مهم‌ترین عنصر هر تمدن می‌داند، آن را موجب بقای هر تمدن و موجب برتری آن در مواجهه با دیگر تمدن‌ها شمرده است (Koneczny, 1962, 311).

۲) عامل حرکت و پویایی

با توجه به دیدگاه بسیاری از اندیشمندان، مهم‌ترین نقش در پویایی تمدن‌ها متعلق به روح تمدن یا همان ایده هدایتگر تمدن است. به‌عنوان مثال توین بی که مؤلفه اصلی هر تمدن را معنویت می‌داند معتقد است این امر معنوی است که عامل حرکت و پویایی هر تمدن است نه امور مادی و اقتصادی (توین بی، ۱۳۷۳، ۹).

۳) معیار و وجه تمایز هر تمدن

برای هر تمدنی می‌توان یک معیار در نظر گرفت که می‌تواند شاخصه آن تمدن و ابزاری برای تمایز و بازشناسی متمدن از غیر متمدن از دیدگاه آن تمدن باشد (رویس اسمیت، ۱۳۸۶، ۲۷۸). مؤلفه‌ای که این نقش را بر عهده دارد همان رکن اصلی و کانونی تمدن یا به عبارت دیگر همان ایده هدایتگر است.

مهدی مظفری با اشاره به معیار تمدن می‌نویسد:

هر تمدنی معیار خودش را دارد... معیار تمدن، ملاکی برای تعیین این نکته است

که چه کسی «غیرمتمدن» و چه کسی «متمدن» است. (Mozaffari, 2002, 47)

۴) عامل یکپارچگی و انسجام هر تمدن

در اینکه در هر تمدن نوعی یکپارچگی و انسجام قابل تصور است شکی نیست چون بدون همگرایی و یکپارچگی در تمدن، هیچ اجتماع اختیاری و گسترده‌ای شکل نمی‌گیرد (Koneczny, 1962, 311)، اما در اینکه عامل این وحدت چیست اختلاف است. تقریباً تمام کسانی که به ایده هدایتگر تمدنی پرداخته‌اند، بر این امر اتفاق دارند که عامل اصلی وحدت تمدنی همان ایده هدایتگر است. ویل دورانت که دولت و حکومت را رکن اصلی هر تمدن می‌داند، آن را عامل وحدت و انسجام تمدنی هم معرفی می‌کند (دورانت، ۱۳۹۱، ۲۵-۲۶) و لیتون و بیرو که عادات اجتماعی و آداب و رسوم مشترک را رکن اصلی هر تمدن می‌دانند، آن را عامل وحدت تمدنی هم دانسته‌اند. (لیتون، ۱۳۵۷، ۲۴؛ بیرو، ۱۳۷۵، ۵۲) هاجسن نیز وحدت تمدن اسلامی با وجود اختلافات فرهنگی مسلمانان را ناشی از یک روح واحد در تمدن اسلامی می‌داند (Hodgson, 1974, 1: 311). البته او این عامل انسجام و وحدت را شریعت اسلام معرفی می‌کند (Burke, 1999, 322-325). در کل با توجه به نظر تمدن‌پژوهان و تمدن‌شناسان می‌توان گفت بازیگر اصلی عرصه وحدت و انسجام تمدنی ایده هدایتگر است.

۵) ملاک حضور در یک تمدن

ملاک تعیین حضور یا عدم حضور در ذیل چتر تمدنی چیست؟ آیا صرف حضور در جغرافیای تمدن ملاک حضور است؟ پاسخ به این پرسش‌ها در گرو شناخت کارکردهای ایده هدایتگر است. در واقع این ایده هدایتگر است که تعیین می‌کند یک شخص یا جامعه در یک تمدن حضور دارد یا خیر. اگر شخص یا جامعه‌ای واجد ایده هدایتگر یک تمدن باشد، آن شخص یا جامعه ذیل آن تمدن جای می‌گیرد و از دیدگاه آن تمدن او متمدن نامیده می‌شود اما اگر واجد آن رکن تمدن نباشند از نظر آن تمدن چنین شخص و جامعه‌ای غیر متمدن و خارج از دایره آن تمدن است (Mozaffari, 2002, 47; Nasr 2009, 12-16).

۲. مکاتیب الرسول ﷺ

مکاتیب الرسول ﷺ نامه‌های پیامبر اسلام ﷺ است که به مناسبت‌های مختلف، دستور

کتابت و ارسال آن‌ها را به اشخاص، قبایل، کشورها و ... صادر فرموده‌اند و تعداد قابل ملاحظه‌ای از این نامه‌ها نیز به دست ما رسیده است.

گفتنی است ما در این نوشته قصد جمع‌آوری این نامه‌ها را نداریم چون در حد این رساله نیست و کاری چندین ساله است. آنچه ما در پی آن هستیم یافتن منبعی قابل اعتماد است که این مکاتیب را جمع‌آوری کرده باشد. لذا به تفحص در منابع موجود پرداختیم و پس از تفحص و بررسی، جامع‌ترین کتابی که در مورد مکتوبات پیامبر یافت شد کتاب مکاتیب الرسول نوشته علی احمدی میانجی بود. لذا منبع مورد اعتماد در این نوشته نیز همین کتاب قرار گرفت.

معرفی کتاب مکاتیب الرسول ﷺ

کتاب مکاتیب الرسول حاصل ۴۹ سال تلاش نویسنده بزرگوار آیت‌الله علی احمدی میانجی است. این کتاب دارای چهار مجلد است که جلد چهارم آن فهرس است. این کتاب دارای یک مقدمه و پانزده فصل و یک خاتمه است. شش فصل، اول مباحث مقدماتی است و فصل هفتم به بعد اختصاص به نامه‌های آن حضرت دارد. نویسنده کتاب در فصول دهم تا چهاردهم، در پنج فصل به متن نامه‌ها پرداخته و سایر فصول به مباحث تاریخی و ... اختصاص دارد. در مجموع متن ۲۳۱ نامه در این کتاب ذکر شده، در فصل دهم متن ۳۱ نامه، در فصل یازدهم ۴۱ نامه، در فصل دوازدهم ۹۶ نامه، در فصل سیزدهم ۳۳ نامه و در فصل چهاردهم ۳۰ نامه ذکر شده است. گستره تحلیل ما در این نوشتار، محدود به همین ۲۳۱ نامه است. (احمدی میانجی، ۱۴۱۹)

۳. مؤلفه‌های تمدن

یکی دیگر از مباحث تمدن، بحث مؤلفه‌ها یا همان ارکان و اجزای تمدن است. با توجه به اینکه قرار است ما از بین مؤلفه‌ها، ایده هدایتگر را برگزینیم، به‌ناچار برخی از مهم‌ترین مؤلفه‌های ذکر شده در کلام اندیشمندان را تیتروار ذکر می‌کنیم تا هرکدام از این مؤلفه‌ها کاندیدای ایده هدایتگر باشند. البته در مباحث بعدی، صلاحیت این کاندیداها با معیار مستخرج از مکاتیب الرسول ﷺ سنجیده می‌شود و گزینه اصلح انتخاب خواهد شد.

برخی از مهم‌ترین مؤلفه‌های تمدن از نگاه اندیشمندان چنین است:

۱. دین و معنویت (نصر، ۱۳۸۶، ۲۳۱)
۲. اخلاق مدنی و عرفی (سکولار) برآمده از جامعه مدنی (Koneczny, 1962)
۳. عامل جغرافیایی (Ratzel, 1923)
۴. شبکه کلی از مناسبات میان انسان‌ها (توین‌بی، ۱۳۷۶، ۴۷)
۵. دولت (دورانت، ۱۳۹۱۴، ۲۵-۲۶)
۶. عادات اجتماعی، آداب و رسوم مشترک (لینتون، ۱۳۵۷، ۵۲)
۷. زبان (وایت، ۱۳۷۹، ۲۹۸)
۸. بالا بردن سطح رفاه (فوکوتسا و ایوکیچی، همان، ۲۹)
۹. جهان‌بینی (امانوئل والرشتاین) (پهلوان، ۱۳۸۸، ۴۶۶)
۱۰. ارزش‌ها، هنجارها، نهادها و شیوه‌های تفکر (هاتینگتون، همان، ۴۶۶)
۱۱. زندگی شهری (کوئیگلی) (همان، ۵۱۵)
۱۲. نژاد (گوبینو) (Gobineau, 2000)
۱۳. نظام ارتباطی (Jacobson, 1952, 63: 31-32)
۱۴. شخصیت کاریزما (Szakolczai, 2001, 1: 31-32)

اینها فقط برخی از مهم‌ترین ارکان و مؤلفه‌های تمدن بود که در کلام اندیشمندان آمده و صدا البته موارد بیشتری هم وجود دارد که نیازی به ذکر آن‌ها نیست.

۴. مؤلفه‌های تمدن اسلامی

همان‌طور که در مؤلفه‌های تمدن اختلاف آراء و دیدگاه بین تمدن پژوهان بود، در ارکان و مؤلفه‌های تمدن اسلامی نیز چندان انسجامی قابل مشاهده نیست. در واقع هر اندیشمندی که تمدن اسلامی را مورد بررسی قرار داده است، چندین مؤلفه را ذکر کرده است که گرچه گهگاه اشتراکاتی با دیدگاه سایر اندیشمندان دارد اما در اغلب موارد اختلافات وجه غالب این دیدگاه‌هاست.

لذا در اینجا نیز به روال سابق فقط به ذکر تیتروار مؤلفه‌هایی که در کلام صاحب‌نظران آمده است اکتفا می‌کنیم:

ایده هدایتگر تمدن از نگاه مکاتیب الرسول ﷺ / عبدالهادی احمدی و مهدی عزیزان ۱۹۷

۱- عدالت (خامنه‌ای-ب، ۱۳۹۲)، اخلاق (همان، ۱۳۷۵)، ایمان (همان، ۱۳۶۵)، قرآن (همان ۱۳۹۰)، عقل (همان، ۱۳۸۸)... (در کلام ایشان مؤلفه‌های دیگری هم ذکر شده است که نیاز به مجال و وسیع تری برای ذکر همه موارد است).

۲- خداباوری، عدالت، کرامت انسان و... (جعفری، ۱۳۷۳، ۴۹-۵۰)

۳- قرآن (نصر، ۱۳۸۵، ۴۰)، پیامبر ﷺ (همان، ۴۷)، انسان مسلمان (نصر، ۱۳۸۴، ۶۵)

و ...

۴- شریعت اسلام. (Burke, 1999, 322-325)

۵- اندیشه اسلامی، انسان مسلمان و... (بن نبی، ۱۴۰۷، ۷۴)

۶- ایدئولوژی، ایمان، انسان هدفمند و... (شریعتی، بی تا، ۳۰: ۶۳۴)

۷- اسلام، ایمان. (بابائی، ۱۳۹۴)

حال که مهم‌ترین مؤلفه‌های تمدن اسلامی نزد دانش‌پژوهان و محققین مشخص شد لازم است تبیین شود که کدام یک از این موارد از دیدگاه مکاتیب الرسول ﷺ مؤلفه اصلی و به عبارت دیگر ایده هدایتگر است.

۵. مکاتیب الرسول ﷺ و مؤلفه‌های تمدن اسلامی

یقیناً نامه‌های پیامبر ﷺ نوشته‌هایی در موضوع تمدن اسلامی نیست اما با توجه به جامعیت نویسنده (پیامبر ﷺ)، می‌توان گفت که در آن‌ها بعد تمدنی اسلام هم کاملاً مورد توجه بوده است لذا می‌توان کلیدواژه‌هایی هدایتگر به تمدن واقعی اسلام و ارکان و مؤلفه‌های آن، از نامه‌ها استخراج کرد. پس با چنین دیدگاهی به بررسی مکاتیب الرسول ﷺ پرداختیم. پس از بررسی مکاتیب الرسول پانزده موضوع به‌عنوان موضوعات اصلی در این نامه‌ها تشخیص داده شد البته منظور موضوعاتی است که به گونه‌ای قابلیت رکن اصلی تمدن را دارا باشند. این موضوعات عبارتند از:

۱- محمد رسول الله ﷺ ۲- الله، ۳- اقتصاد اسلامی (خمس، زکات، مالیات، جزیه

و...)، ۴- امنیت، ۵- اختیارات محمد رسول الله، ۶- شعائر اسلامی (نماز، حج، قبله،

ذبیحه و...)، ۷- شریعت اسلام، ۸- شهادت لا اله الا الله و محمد رسول الله، ۹- انذار و

تخویف، ۱۰- تبعیت از خدا و رسول، ۱۱- تقابل و عدم همراهی با کفار و مشرکین، ۱۲- ایمان به خدا و رسول، ۱۳- دعوت به اسلام، ۱۴- عدالت
گفتنی است هر کدام از این موارد می‌تواند ایده هدایتگر تمدن اسلامی باشد. میزان فراوانی هر کدام از موارد مذکور در مکاتیب، در جدول زیر مشخص شده است.

جدول شماره (۱)- موضوعات دارای قابلیت رکن تمدن شدن

ردیف	عنوان	فراوانی
۱	محمد رسول الله ﷺ	۱۲۴
۲	الله	۹۶
۳	اقتصاد اسلامی (خمس، زکات، مالیات، جزیه و...)	۸۴
۴	امنیت	۸۰
۵	اختیارات محمد رسول الله ﷺ	۵۳
۶	شعائر اسلامی (نماز، حج، قبله، ذبیحه و...)	۵۰
۷	شریعت اسلام	۴۲
۸	دعوت به اسلام	۳۴
۹	شهادت لا اله الا الله و محمد رسول الله ﷺ	۲۵
۱۰	انذار و تخویف	۲۳
۱۱	تبعیت از خدا و رسول	۲۲
۱۲	تقابل و عدم همراهی با کفار و مشرکین	۱۸
۱۳	ایمان به خدا و رسول	۱۷
۱۴	عدالت	۱۵

(منبع: یافته‌های پژوهش)

کاندیداهای ایده هدایتگر با توجه به متن مکاتیب

اکنون با توجه به فراوانی هر مؤلفه می‌توان جایگاه و اهمیت هر کدام از مؤلفه‌ها را با توجه به متن نامه‌ها تعیین کرد و به عبارت دیگر می‌توان این فراوانی را متغیر مناسبی برای تعیین ایده هدایتگر دانست.

۱. محمد رسول الله (رهبر الهی)

گزینه نخست با رتبه ۱ و فراوانی ۱۲۴ در بین موارد مذکور، «محمد رسول الله ﷺ» بود. اگر متغیرهای دیگری را لحاظ نکنیم و فقط فراوانی را مدنظر داشته باشیم قطعاً «محمد رسول الله ﷺ» مهم‌ترین کاندیدای ایده هدایتگر تمدن اسلامی از نگاه مکاتیب الرسول خواهد بود.

علاوه بر این، مسئله دیگری که بر قوت این احتمال شهادت می‌دهد این است که چهار مؤلفه دیگر نیز ذیل محمد رسول الله قرار می‌گیرند:

۱- اختیارات محمد رسول الله ﷺ.

۲- شهادت لا اله الا الله و محمد رسول الله ﷺ.

۳- تبعیت از خدا و رسول ﷺ.

۴- ایمان به خدا و رسول ﷺ.

با این بیان می‌توان گفت گزینه اصلی برای ایده هدایتگر تمدن اسلامی، در متن نامه‌ها، محمد رسول الله ﷺ است.

۲. الله

دومین گزینه‌ای با رتبه ۲ و فراوانی ۹۶ در مکاتیب، الله بود. با توجه به فراوانی این مؤلفه می‌توان گفت یکی دیگر از گزینه‌های احتمالی ایده هدایتگر تمدن اسلامی، الله است.

در اینجا هم توجه به این نکته ضروری است که از بین پانزده مؤلفه مذکور برخی موارد ذیل الله قرار دارند که عبارتند از:

- شهادت لا اله الا الله و محمد رسول الله ﷺ.

- تبعیت از خدا و رسول ﷺ.

- ایمان به خدا و رسول ﷺ.

با توجه به مطالب مذکور الله هم می‌تواند از گزینه‌های اصلی کاندیداتوری ایده هدایتگر باشد.

۳. اقتصاد اسلامی (خمس، زکات، مالیات، جزیه و...)

سومین گزینه‌ای که در مکاتیب بسیار مورد توجه بود، اقتصاد اسلامی است که حائز رتبه ۳ با فراوانی ۸۴ است. آنچه در مکاتیب مطرح شده بود را می‌توان دو قسم اقتصاد دانست یکی اقتصاد اعتقادی و دیگر اقتصاد دولتی. اقتصاد اعتقادی که یکی از ارکان اقتصاد اسلامی است همان خمس و زکات است که هر شخص بدون اعمال فشار و با طیب نفس و اختیار به‌عنوان یک وظیفه دینی و از روی صدق و باور پرداخت می‌کند و اقتصاد دولتی همان جزیه، خراج، مالیات و... است که دولت اسلامی آن را از افراد خاص دریافت می‌کند. با توجه به فراوانی قابل توجه، این مورد نیز می‌تواند از گزینه‌های ایده هدایتگر باشد.

۴. امنیت

یکی دیگر از مؤلفه‌های مهم تمدن اسلامی از دیدگاه مکاتیب الرسول ﷺ با توجه به فراوانی آن در مکاتیب یعنی رتبه ۴ و فراوانی ۸۰، موضوع امنیت است. با توجه به فراوانی قابل قبول امنیت در نامه‌ها، این گزینه هم می‌تواند یکی از موارد احتمالی ایده هدایتگر اسلامی باشد.

۵. شعائر اسلامی (نماز، حج، قبله، ذبیحه و...)

مؤلفه دیگری که در مکاتیب بسیار مورد توجه بود و رتبه ۶ و فراوانی ۵۰ را داشت، مسئله شعائر اسلامی است. علاوه بر فراوانی، در برخی نامه‌ها نشانه مسلمانان را همین شعائر ذکر کرده بود. (احمدی میانجی، ۱۴۱۹، ۲: ۵۸۲) که می‌تواند گواهی بر اهمیت این رکن در تمدن اسلامی باشد.

بنابراین یکی از گزینه‌های دیگری که شانس خوبی برای ایده هدایتگر دارد شعائر اسلامی است.

۶. شریعت اسلام

یکی دیگر از مؤلفه‌های مورد توجه در نامه‌ها مبحث شریعت، قوانین و احکام اسلامی است این مؤلفه با رتبه ۷ و فراوانی ۴۲ می‌تواند یکی از گزینه‌های ایده هدایتگر باشد.

۷. دعوت به اسلام

دعوت به اسلام در بین کلیدواژه‌هایی که تاکنون مطرح شده فراوانی کمتری دارد و حائز رتبه ۸ و فراوانی ۳۴ می‌باشد. بنابراین می‌توان گفت از نگاه متن مکاتیب شانس کمتری برای تصدی پست ایده هدایتگر دارد.

۸. انذار و تخویف

مسئله دیگری که در مکاتیب البته با فراوانی کمتری به چشم می‌خورد مسئله انذار و تخویف است. در ۲۳ نامه جملاتی مشاهده شد که در کنار دعوت به اسلام عواقبی را برای عدم پذیرش ذکر شده بود. با توجه به فراوانی کمتر، این گزینه نمی‌تواند شانس چندانی برای تصدی این پست داشته باشد.

۹. تقابل و عدم همراهی با کفار و مشرکین

گزینه دیگری که با رتبه ۱۴ و فراوانی ۱۸ در مکاتیب مشاهده شد، مسئله عدم همراهی با کفار و مشرکین بود. منظور از این مسئله در مکاتیب این است که شخص یا گروهی که مسلمان شده‌اند یا مسلمان نشده‌اند ولی زندگی در حکومت اسلامی را پذیرفته‌اند، نباید هیچ‌گونه خیانت و ارتباطی با دشمنان اسلام داشته باشند.

با توجه به فراوانی کمتر، این گزینه نمی‌تواند از نظر متن مکاتیب، ایده هدایتگر اسلامی باشد.

۱۰. عدالت

آنچه در متن مکاتیب مشاهده شد قرار گرفتن عدالت در پایین‌ترین رتبه بود. بنابراین از نظر متن نامه‌ها احتمال ایده هدایتگر بودن عدالت بسیار کم خواهد بود.

اکنون با توجه به فراوانی کمتر چهار گزینه آخر می‌توان چنین قضاوت کرد که این موارد البته فقط با ملاک فراوانی در متن، شایستگی ایده هدایتگر را ندارند و همچنین با توجه به اینکه برخی گزینه‌ها، ذیل مباحث دیگر قرار گرفت از لیست کاندیدای ایده هدایتگر حذف شد.

کاندیداهای ایده هدایتگر با توجه به زیرمتن مکاتیب

زیرمتن (Context) پیامی است که توسط تولیدکننده اثر به کمک فنون رسانه‌ای (مثلاً فنون نامه‌نگاری و اهمیت دادن به بخش‌هایی از نامه بدون ذکر اهمیت) رمزگذاری و توسط مخاطب رمزگشایی می‌شود. به عبارت دیگر زیرمتن همان پیامی است که در پشت و زمینه متن به صورت پنهانی و نهانی ارائه شده تا مفهوم متن را کامل‌تر کند.

مثلاً همیشه «بسمه تعالی» در بالای صفحه قرار می‌گیرد. این یک رمزی است که نشان می‌دهد نام خداوند برای نویسنده اهمیت ویژه‌ای دارد و خواننده هم با دیدن شروع نامه با نام خدا به این رمزی پی می‌برد.

آنچه تاکنون در گزینش و رتبه‌بندی کاندیداهای ایده هدایتگر ذکر شد با توجه به متن و میزان تکرار در متن نامه‌ها بود اما در زیرمتن مسائلی مشاهده شد که به احتمال زیاد رتبه‌بندی موجود را تغییر خواهد داد. اکنون با توجه به زیرمتن مطالبی در مورد مؤلفه‌ها و تغییرات رتبه‌بندی آن‌ها ذکر خواهد شد.

۱. الله

از نظر زیرمتن نکته‌ای که در مورد این مؤلفه حائز اهمیت است این است که در تمام مواردی که الله ذکر شده به آن صدارت داده شده است و در بالاترین نقطه نامه جای گرفته است که گویای این نکته است که الله از دیدگاه نویسنده (پیامبر ﷺ)، بالاترین جایگاه را دارد بنابراین گرچه با توجه به برخی متغیرها از نظر متن، الله جایگاه دوم را داشت اما از زاویه زیرمتن، الله گزینه نخست برای ایده هدایتگر است.

۲. محمد رسول الله ﷺ

در مورد این مؤلفه هم توجه به این نکته لازم است که در تمام مواردی که در نامه «الله» و «محمد رسول الله ﷺ» ذکر شده بود، محمد رسول الله در جایگاه دوم و بعد از الله و البته قبل از سایر مسائل قرار داشت. این کار کاملاً گویا است که نویسنده از این نوع ترتیب و چینش مقصودش بیان برتری جایگاه رسالت پس از الله است.

با این بیان می‌توان گفت گزینه دوم برای ایده هدایتگر تمدن اسلامی، از زاویه زیرمتن محمد رسول الله ﷺ است.

۳. اقتصاد اسلامی (خمس، زکات، مالیات، جزیه...)

آنچه در مجموع مکاتیب مشاهده شد این بود که چه در نامه‌هایی که جهت مسائل اقتصادی نوشته شده بود و چه نامه‌هایی که به دلایل دیگری نوشته شده بود، به نوعی مباحث اقتصاد اسلامی مطرح شده بود و نوع توجه به این مسئله در نامه‌ها هم به گونه‌ای است که مشخص است نویسنده اهتمام خاصی به مسئله اقتصاد اسلامی دارد و جزء اولویت‌های اول نویسنده است.

۴. امنیت

در اکثر مواردی که در مورد امنیت و در امان بودن مخاطب سخن به میان آمده بود، مشاهده شد که عبارت اسلم تسلّم (اسلام بیاور تا در امان باشی) و عباراتی نزدیک به آن آمده است. این عبارات گویای این است که دغدغه نویسنده نامه، در درجه اول اسلام آوردن مخاطب است و وعده امنیت که نویسنده شدیداً به تأمین آن پایبند است، صرفاً عاملی برای ترغیب مخاطب به اسلام و همراهی با مسلمانان است.

علاوه بر این در بسیاری از موارد نیز مشاهده شد که نویسنده بعد از این عبارت راه سومی را برای مخاطب تعیین کرده است و آن پرداخت جزیه و امثال آن است. که گویا است که هدف نویسنده از مسئله تأمین امنیت، همراه کردن مخاطب با مسلمین است.

پس می‌توان گفت در زیرمتن، امنیت، مؤلفه اصلی نیست بلکه وسیله‌ای برای رسیدن به اهدافی دیگر است.

۵. شعائر اسلامی (نماز، حج، قبله، ذبیحه و...)

علاوه بر فراوانی و نشانه مسلمانانی که در متن مکاتیب بدان تصریح شده بود، نوعی اهتمام و توجه خاص نویسنده به این مقوله نیز از نامه‌ها قابل برداشت است. در بسیاری از موارد مشاهده شد که نویسنده در نامه‌هایی که حتی مربوط به موضوعات دیگر و غیر مرتبط با

شعائر اسلامی است، بحث شعائر را با تأکیدی خاص مطرح می‌کند که نشانگر اهمیت این موضوع و اهتمام خاص نویسنده به آن است.

بنابراین یکی از گزینه‌های دیگری که از دید زیرمتن شانس خوبی برای ایده هدایتگر دارد شعائر اسلامی است.

۶. شریعت اسلام

آنچه در مورد شعائر ذکر شد در مورد شریعت اسلامی نیز صادق است.

۷. دعوت به اسلام

گرچه دعوت به اسلام در متن فراوانی کمتری نسب به بسیاری از موارد دیگر دارد و با فراوانی ۳۴ در رتبه ۸ قرار دارد اما موضوعی که اهمیت آن را در حد یک گزینه اصلی برای ایده هدایتگر افزایش می‌دهد این است که بخشی از مهم‌ترین نامه‌ها که نویسنده التفات خاصی به آن‌ها داشته مختص دعوت به اسلام است مثل نامه به پادشاه روم، ایران، و... پس می‌توان گفت این مورد مؤلفه مهمی در تمدن اسلامی از نگاه زیرمتن می‌تواند باشد.

۸. انذار و تخویف

باوجوداینکه در متن نامه‌ها انذار و تخویف، فراوانی نسبی داشت و انتظار می‌رفت به‌عنوان یک گزینه برای ایده هدایتگر باشد اما از زاویه زیرمتن مشاهده شد که در غالب موارد نویسنده تخویف را با نوعی تعدیل همراه کرده است. گویا در اکثر موارد هدف اصلی نویسنده تخویف نبوده است بلکه گزینه‌های دیگری بوده است که بعد از تخویف مطرح شده است. گزینه‌هایی همچون پذیرش اسلام یا پرداخت جزیه یا موارد دیگری از این قبیل. بنابراین، تخویف نمی‌تواند مورد مناسبی برای ایده هدایتگر اسلامی از منظر زیرمتن مکاتیب باشد.

۹. تقابل و عدم همراهی با کفار و مشرکین

گزینه دیگری که با فراوانی ۱۸ و رتبه ۱۴ در مکاتیب مشاهده شد، مسئله عدم همراهی اهل ذمه با کفار و مشرکین است. یعنی غیرمسلمانانی که تابعیت حکومت اسلامی را پذیرفته‌اند، نباید به

کشور اسلامی خیانت کنند و ارتباطی با دشمنان اسلام داشته باشند. آنچه مشاهده شد این است که در اغلب موارد این گزینه در ضمن گزینه‌های دیگری که اولویت با آنهاست مطرح شده است و این مورد منظور اصلی نویسنده نبوده است. بنابراین، این مورد نمی‌تواند مورد مناسبی برای ایده هدایتگر اسلامی از منظر زیرمتن مکاتیب باشد.

۱۰. عدالت

گرچه از نظر متن مکاتیب عدالت گزینه آخر بود اما اگر عدالت موجود در امور اقتصادی، امنیتی و ... که در نامه‌ها آمده است به این موضوع ملحق شود قطعاً عدالت جزء اولین ارکان از جهت فراوانی خواهد شد. چنین به نظر می‌رسد که نویسنده در همه این موارد توجه کامل به عدالت اقتصادی، عدالت امنیتی، ... داشته است، بنابراین نمی‌توان به راحتی از کنار این رکن گذشت و آن را از گزینه‌های احتمالی ایده هدایتگر کنار گذاشت.

با توجه به آنچه از زیرمتن در مورد مؤلفه‌ها ذکر شد می‌توان جدول زیر را در مورد شایستگی و عدم شایستگی هر یک از گزینه‌ها برای ایده هدایتگر، ترسیم کرد. البته این اعتبارسنجی فقط از نگاه زیر متن است.

جدول شماره (۲) - شایستگی زیر متنی ایده‌ها برای اطلاق عنوان ایده هدایتگر

ردیف	عنوان	شایستگی برای ایده هدایتگر با توجه به زیرمتن
۱	محمد رسول الله ﷺ	✓
۲	الله	✓
۳	اقتصاد اسلامی (خمس، زکات، مالیات، جزیه و ...)	✓
۴	امنیت	✗
۵	شعائر اسلامی (نماز، حج، قبله، ذبیحه و ...)	✓
۶	شریعت اسلام	✓
۷	دعوت به اسلام	✓
۸	انذار و تخویف	✗
۹	تقابل و عدم همراهی با کفار و مشرکین	✗
۱۰	عدالت	✓

(منبع: یافته‌های پژوهش)

کاندیداهای ایده هدایتگر با توجه به فرامتن مکاتیب

فرامتن (paraText) فراتر از ساختار رسانه و خارج از خواست و اراده تولیدکننده و مصرف کننده پیام است و به فرهنگ، وضعیت زمانی و مکانی و عناصر بیرونی پیام برمی‌گردد. به عبارت دیگر فرامتن، همان شرایط و فضای حاکم بر صدور پیام است. به عنوان مثال اکثر نام گذاری سال‌ها توسط مقام معظم رهبری، رویکرد اقتصادی دارد و ممکن است چنین به نظر برسد که برای مقام معظم رهبری اقتصاد از دین و فرهنگ مهم‌تر است. اما در واقع آنچه باعث این نوع نام گذاری شده است عامل بیرونی و شرایط زمانی است، یعنی مشکلات اقتصادی که اکنون جامعه به آن مبتلاست. این مشکلات اقتصادی همان فرامتن است که اطلاع خواننده متن، از آن عامل بیرونی مانع برداشت غلط (اهمیت بیشتر اقتصاد نسبت به فرهنگ) از نام گذاری‌های سالانه مقام معظم رهبری می‌شود. تأخر و تقدم مؤلفه‌های مذکور در مکاتیب از نگاه متن و زیرمتن مشخص شد اما بدون توجه به فرامتن قضاوت کردن قدری زود هنگام است. گویا از نگاه فرامتنی، تقدم و تأخر مؤلفه‌ها و اهمیت آن‌ها تغییر خواهد کرد.

۱. محمد رسول الله ﷺ (رهبر الهی)

از مسلمات تاریخ اسلام است که پیامبر اسلام ﷺ در زمان حیاتشان رکن اصلی اسلام و باعث حرکت، پویایی، انسجام و پیشرفت و گسترش اسلام بودند. تصمیمات مهم برای جنگ و صلح، مسائل اقتصادی و سیاسی و... تماماً توسط رسول الله صورت می‌گرفت و مسلمانان نیز در همه حال تبعیت از رسول الله ﷺ را بر خود لازم و واجب می‌دانستند. بنابراین از دید فرامتن، قطعاً محمد رسول الله ﷺ گزینه اصلی ایده هدایتگر تمدن اسلامی است.

۲. الله

گرچه الله از نگاه متن و زیر متن اولویت اول را در مکاتیب دارد اما چنین به نظر می‌رسد که از نگاه فرامتنی الله مؤلفه اصلی نیست، چراکه مخاطب بسیاری از نامه‌ها کسانی بودند که الله را قبول داشته و آن‌ها هم الله را در صدر نامه‌ها و امور خود قرار می‌دادند. پس مشخص است که هدف و جو تدوین نامه برای توجه به الله نیست.

۳. اقتصاد اسلامی (خمس، زکات، مالیات، جزیه و...)

همان گونه که در متن، این مؤلفه سومین گزینه است در فرامتن نیز این گزینه از اهمیت قابل توجهی برخوردار است. اگر هیچ شاهدهی غیر از وجوب تکلیفی پرداخت خمس و زکات نبود برای حکم به اهمیت این موضوع از دید فرامتن کافی بود. اما علاوه بر این شاهد هستیم که حتی علت نگارش بسیاری از نامه‌ها مسائل اقتصادی بوده است. رجوع به نامه‌هایی که به والیان مناطق مختلف نوشته شده است گواه بر این مدعاست.

۴. امنیت

گرچه امنیت در مکاتیب، فراوانی قابل توجهی داشت اما با توجه به اینکه اولاً غالب این نامه‌ها مربوط به در امان ماندن از آسیب لشکریان اسلام است و ثانیاً چنین نامه‌هایی در زمانی نوشته شده است که اسلام مکه را فتح کرده و در حال گسترش قلمرو خود است، چنین به نظر می‌رسد که چنین شرایط زمانی باعث فراوانی این گزینه در مکاتیب شده باشد نه اولویت داشتن چنین مسئله‌ای در تمام ادوار اسلامی. کما اینکه تا قبل از فتح مکه چنین نامه‌هایی چندان مطرح نیست.

علاوه بر این بخش دیگر نامه‌های امنیت هم مربوط به شرایط صدر اسلام است که دائماً قبایل ضعیف مورد هجوم قبایل قوی‌تر قرار می‌گرفتند و مسلمانان با وعده تأمین امنیت، آن‌ها را با خود همراه می‌کردند. لذا اگر محیطی امن بود شاید چنین مؤلفه‌ای اصلاً مطرح نمی‌شد.

بنابراین نمی‌توان چندان اهمیتی برای این گزینه در فرامتن قائل شد.

۵. شعائر اسلامی (نماز، حج، قبله، ذبیحه و...)

مسئله شعائر اسلامی در صدر اسلام بسیار مورد توجه بود. پنج وعده نماز جماعت رسول الله ﷺ، اجتماع عظیم حج که بعد از فتح مکه هر ساله انجام می‌شد، تعیین قبله و توجه مسلمانان در بسیاری از امور (نماز، ذبح و...) به قبله خود، روزه و نماز باشکوه اعیاد، جهاد و آیات قرآن در تعظیم شعائر، شعائر اسلامی را در درجه اول اهمیت در اسلام قرار داده است.

بنابراین یکی از گزینه‌های دیگری که شانس خوبی برای ایده هدایتگر دارد شعائر اسلامی است.

۶. شریعت اسلام

با توجه به اینکه آیات قرآن که در آن زمان نازل شده است تعداد قابل توجهی از آن (بیش از پانصد آیه) در مورد احکام و شریعت اسلامی است و روایات شیعه و اهل سنت که از رسول الله ﷺ نقل شده نیز بیشترین آمار آن مربوط به شریعت اسلامی است می‌توان گفت یکی از گزینه‌های اصلی ایده هدایتگر تمدن اسلامی از نگاه فرا متن مکاتیب همین مؤلفه است.

۷. دعوت به اسلام

موضوعی که اهمیت این مؤلفه را در حد یک گزینه اصلی برای ایده هدایتگر افزایش می‌دهد این است که بخشی از مهم‌ترین نامه‌ها مختص دعوت به اسلام است و از طرف دیگر هدف اصلی پیامبر از روز نخست بعثت دعوت به اسلام بوده است کما اینکه برخی از آیات قرآن به این امر تصریح دارد. بنابراین دعوت به اسلام می‌تواند از گزینه‌های اصلی باشد.

۸. انذار و تخویف

با توجه به اینکه غالب گرایش‌ها به اسلام از روی میل و رغبت و بدون ترس بوده است بنابراین نمی‌توان برای این گزینه جایگاه قابل توجهی قائل شد.

۹. تقابل و عدم همراهی با کفار و مشرکین

مخاطب نامه‌هایی که تقابل و عدم همراهی با کفار و مشرکین در آن‌ها مطرح شده بود، بیشتر گروه‌ها و قبایلی بودند که اسلام را نمی‌پذیرفتند اما قصد داشتند در جامعه اسلامی زندگی کنند و از امتیازات سایر مسلمانان بهره‌مند باشند. بنابراین در مکاتیب چنین گزینه‌ای عمومیت ندارد و فقط برخی گروه‌های خاص را شامل می‌شود لذا این گزینه نمی‌تواند جزء ارکان اصلی باشد.

۱۰. عدالت

با توجه به اینکه آیات قرآن، سیره و روایات رسول الله ﷺ، مسائل اقتصادی، حقوقی، خانوادگی، اجتماعی اسلام، همه دایره مدار عدالت است. بنابراین فرامتن، عدالت را در اوج قرار می‌دهد.

با توجه به آنچه از فرامتن در مورد مؤلفه‌ها ذکر شد می‌توان جدول زیر را در مورد شایستگی و عدم شایستگی هر یک از گزینه‌ها برای ایده هدایتگر، ترسیم کرد. البته این اعتبار سنجی فقط از نگاه فرامتن است.

جدول شماره (۳) - شایستگی فرامتنی ایده‌ها برای اطلاق عنوان ایده هدایتگر

ردیف	عنوان	شایستگی برای ایده هدایتگر با توجه به فرامتن
۱	محمد رسول الله ﷺ	✓
۲	الله	✗
۳	اقتصاد اسلامی (خمس، زکات، مالیات، جزیه و ...)	✓
۴	امنیت	✗
۵	شعائر اسلامی (نماز، حج، قبله، ذبیحه و ...)	✓
۶	شریعت اسلام	✓
۷	دعوت به اسلام	✓
۸	انذار و تخویف	✗
۹	تقابل و عدم همراهی با کفار و مشرکین	✗
۱۰	عدالت	✓

(منبع: یافته‌های پژوهش)

با توجه به داده‌های متن، زیر متن و فرامتن مکاتیب الرسول ﷺ و تجمیع جداولی که برای شایستگی و عدم شایستگی مؤلفه‌ها برای ایده هدایتگر از هر سه زاویه دید ترسیم شده بود، می‌توان جدول زیر را برای گزینه‌های احتمالی ایده هدایتگر ترسیم کرد.

جدول شماره (۴) - شایستگی متنی، زیرمتنی و فرامتنی ایده‌ها برای اطلاق عنوان ایده هدایتگر

ردیف	عناوین موجود در متن مکاتیب به ترتیب فراوانی آن‌ها در متن	شایستگی برای ایده هدایتگر		
		فرامتن	زیرمتن	متن
۱	محمد رسول الله ﷺ	✓	✓	✓
۲	الله	×	✓	✓
۳	اقتصاد اسلامی	✓	✓	✓
۴	امنیت	×	×	✓
۵	شعائر اسلامی	✓	✓	✓
۶	شریعت اسلام	✓	✓	✓
۷	دعوت به اسلام	✓	✓	×
۸	انذار و تخویف	×	×	×
۹	تقابل و عدم همراهی با کفار و مشرکین	×	×	×
۱۰	عدالت	✓	✓	×

با توجه به داده‌های جدول بالا از متن، زیرمتن و فرامتن مکاتیب الرسول ﷺ، چهار گزینه به دست آمد که حائز اهمیت هستند و احتمال دارد همان ایده هدایتگر تمدن اسلامی باشند: ۱- محمد رسول الله ﷺ ۲- اقتصاد اسلامی ۳- شعائر اسلامی ۴- شریعت اسلام.

گزینه‌های اصلی کاندیدای ایده هدایتگر اسلامی

پس از دست‌یابی به گزینه‌های اصلی تمدن اسلامی در مکاتیب الرسول، اکنون نوبت آن است که بررسی شود کدام یک از این گزینه‌ها شایستگی ایده هدایتگر را دارد. ما قبلاً پنج ویژگی و کارکرد ایده هدایتگر را برشمردیم. اکنون زمان آن رسیده است که این چهار گزینه را بر این پنج خصوصیت عرضه کنیم. هر کدام از این مؤلفه‌ها که واجد این

خصوصیات باشند می‌توانند ایده هدایتگر باشند و هر کدام که این ویژگی‌ها را نداشته باشند قطعاً نمی‌توانند ایده هدایتگر تمدن اسلامی باشند.

۱. محمد رسول الله ﷺ

گویا این گزینه همه ویژگی‌های ایده هدایتگر را دارد چون اولاً موجد این تمدن عظیم کسی جز محمد رسول الله ﷺ نیست و ثانیاً همه مسلمانان اذعان دارند که نقش اصلی در یکپارچگی، حرکت و پویایی تمدن اسلامی از آن محمد رسول الله ﷺ است. ثالثاً وجه تمایز اسلام و تمدن اسلامی از سایر ادیان الهی با وجود اشتراک در برخی مسائل اقتصادی و شعائر و احکام، صرفاً محمد رسول الله ﷺ است و در نهایت ملاک اصلی حضور در تمدن اسلامی نیز شهادت به محمد رسول الله ﷺ است.

۲. اقتصاد اسلامی

اقتصاد اسلامی سه ویژگی از ویژگی‌های ایده هدایتگر را ندارد یعنی علاوه بر اینکه موجد تمدن اسلامی نیست چون بعد از تأسیس جامعه اسلامی، بحث اقتصاد اسلامی مطرح می‌شود، همچنین عامل انسجام و ملاک حضور در تمدن اسلامی نیز نمی‌تواند باشد. مثلاً صرف پرداخت جزیه یا مالیات ملاک حضور در تمدن اسلامی نیست. همچنین انسجام و یکپارچگی مسلمانان نیز به خاطر پرداخت خمس و زکات نیست. پس این گزینه نمی‌تواند ایده هدایتگر تمدن اسلامی باشد.

۳. شعائر اسلام

شعائر اسلام هم حداقل یکی از ویژگی‌های ایده هدایتگر را ندارد و آن موجد بودن است چون حتی اگر نگوئیم همه شعائر، حداقل بسیاری از شعائر اسلامی رتبه‌ای متأخر از زمان تأسیس اسلام و تشکیل جامعه اسلامی می‌دارند. پس این گزینه نمی‌تواند ایده هدایتگر تمدن اسلامی باشد.

۴. شریعت اسلام

شریعت اسلام هم موجد تمدن اسلام نیست به همان دلیل که در شعائر گذشت. علاوه بر این شریعت نمی‌تواند عامل رشد تمدن اسلامی نیز باشد و شاید در برخی موارد نتیجه‌ای

معکوس داشته باشد. چون سختی‌های اعمال خاص مثل نماز، روزه، خمس و جزیه و... باعث عدم رغبت برخی گروه‌ها به اسلام می‌شود. همان‌طور که نقل شده است که گروهی به پیامبر گفتند نماز را از ما بردار تا مسلمان شویم. (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۸: ۲۰۳)

با توجه به آنچه گذشت در جدول زیر وضعیت این چهار مورد نسبت به پنج ویژگی ایده هدایتگر بررسی شده است.

جدول شماره (۵) - ارزیابی گزینه‌های اصلی کاندیدای ایده هدایتگر اسلامی

گزینه‌های نهایی	ملاک حضور در تمدن اسلامی	عامل یکپارچگی و انسجام تمدن اسلامی	وجه تمایز تمدن اسلامی	عامل حرکت و پویایی تمدن اسلامی	علت ایجاد و بقای تمدن اسلامی	ویژگی مؤلفه	ردیف
✓	✓	✓	✓	✓	✓	محمد رسول‌الله ﷺ	۱
×	×	×	✓	✓	×	اقتصاد اسلامی	۲
×	✓	✓	✓	✓	×	شعائر اسلامی	۳
×	✓	✓	✓	×	×	شریعت اسلام	۴

(منبع: یافته‌های پژوهش)

همان‌طور که مشاهده شد از بین چهار گزینه، فقط محمد رسول‌الله ﷺ واجد تمام خصوصیات ایده هدایتگر بود.

البته این توضیح هم لازم است که از نگاه مکاتیب الرسول ﷺ، محمد رسول‌الله ﷺ همراه با زیرمجموعه‌های آن که ما در مباحث قبلی آن‌ها را در محمد رسول‌الله ﷺ ادغام کردیم، ایده هدایتگر تمدن اسلامی است.

با این بیان، محمد رسول‌الله ﷺ با اختیارات خاص و عقاید و باورهای خاص در مورد ایشان ایده هدایتگر تمدن اسلامی است چون:

- ایشان با اختیارات خاص، عامل ایجاد تمدن اسلامی بودند. (در زمان حیات)
- تلاش‌های خستگی‌ناپذیر ایشان عامل اصلی بقای این تمدن نوپا بود. (در زمان حیات)

- ایشان عامل اصلی حرکت، پویایی و گسترش اسلام بودند. (در زمان حیات)
- ایمان و شهادت به رسالت ایشان و التزام به تبعیت از ایشان، وجه تمایز مسلمین و تمدن اسلامی از سایر ادیان ابراهیمی و الهی است. (در زمان حیات و ممات)
- باور مشترک مسلمانان یعنی ایمان و شهادت به رسالت و در نتیجه التزام مسلمانان به تبعیت از رسول الله ﷺ عامل اصلی یکپارچگی و انسجام تمدن اسلامی بوده و می‌تواند باشد. (در زمان حیات و ممات)

- ملاک حضور در تمدن اسلامی یا به عبارت دیگر ملاک مسلمانی نیز ایمان و شهادت به رسالت ایشان است. (در زمان حیات و ممات)
نکته‌ای که در اینجا لازم است بیان شود این است که با توجه به عمر کوتاه رسول خاتم ﷺ و از سوی دیگر عمر هزارساله تمدن اسلامی، چگونه ممکن است ایشان ایده هدایتگر این تمدن باشد در حالیکه برخی خصوصیات ایده هدایتگر فقط بر محمد رسول الهی که حی است قابل تطبیق است؟

در جواب باید گفت که این حقیقتی انکارناپذیر است که ایجاد، بقا، پویایی و حتی انسجام تمدن اسلامی در زمان حیات رسول الله دایره مدار ایشان بود.
از طرفی می‌توان گفت ایجاد هر تمدن در یک مقطع خاصی است که بعد از ایجاد، دیگر وجود عامل ایجادکننده ضرورت ندارد اما سه مسئله بقا، پویایی و انسجام، حتماً به وجود دائمی عاملشان (محمد رسول الله ﷺ = ایده هدایتگر) نیاز دارند.

شاید بتوان گفت هم خدا و هم رسول ﷺ و هم مسلمین به این امر توجه داشته‌اند و برای آن راه حل قرار داده‌اند. از نگاه شیعه راه حل خدا و رسول ﷺ، قرار دادن شخصی با تمام خصوصیات (غیر از رسالت) به جای محمد رسول الله ﷺ است. چنین شخصی باید جانب زمین‌مانده ایده هدایتگر را متکفل شده و عامل بقا، پویایی و انسجام تمدن اسلامی باشد.

پس ایده هدایتگر تمدن اسلامی در تمام اعصار محمد رسول‌الله ﷺ است اما در زمانی که دسترسی به ایشان نیست، جانشین محمد رسول‌الله ﷺ، کارکردهای ایده هدایتگر (بقا، پویایی، انسجام و...) را متکفل خواهد شد.

اما با توجه به اینکه برخی مسلمانان این راه‌حل را نپذیرفتند و از سوی دیگر جای خالی آن کاملاً ملموس بود، راه‌حل دیگری را در پیش گرفتند و آن نصب خلفا بود. خلیفه‌ای که در جایگاه عامل بقا، پویایی و انسجام ایده هدایتگر قرار می‌گرفت. و باید گفت گرچه این کار بزرگ‌ترین خیانت و اشتباه در تاریخ تمدن اسلامی بود اما تا حدودی توانست بقا، پویایی و انسجام را حفظ کند. هرچند در بسیاری از دوران تمدن اسلامی به دلیل عدم قابلیت‌های لازم خلیفه، از تمدن اسلامی فقط نام و ظاهری باقی ماند و از حقیقت اسلام و تمدن اسلامی خبری نبود. لذا همواره شاهد هستیم که تمدن اسلامی در هر منطقه‌ای که سر برآورده است محمد رسول‌الله ﷺ به‌عنوان ایده هدایتگر آن و در رأس آن خلیفه رسول‌الله، یا حاکمی که ظل الله خوانده می‌شود قرار دارد.

جایگاه ایده هدایتگر در ایجاد تمدن نوین اسلامی

آنچه از مطالب مذکور در مورد ایده هدایتگر تمدن اسلامی (محمد رسول‌الله ﷺ) قابل توجه است این است که محمد رسول‌الله ﷺ موجد و آغازگر تمدن اسلامی بود نه هیچ‌یک از گزینه‌های دیگر. بنابراین ایجاد تمدنی جدید به نام تمدن نوین اسلامی نیز، نیازمند محمد رسول‌الله است. البته با توجه به رحلت رسول‌الله ﷺ برای ایجاد یک تمدن نوین چاره‌ای جز تمسک به جانشین حقیقی ایشان یعنی امام معصوم نیست و چون اکنون دسترسی به امام معصوم وجود ندارد، تنها راه ممکن گردآمدن بر حول محور ولایت فقیه و اجرای تدابیر و رهنمودهای ایشان است. البته این از دیدگاه شیعه است اما با نگاه اهل سنت نیز باید گفت تنها راه ایجاد تمدن نوین اسلامی تمسک به خلیفه رسول‌الله ﷺ است یعنی کسی که اهل سنت برای او اختیارات رسول‌الله ﷺ را قائل باشند. یا در مرحله‌ای متاخر از خلافت، اولی الامر کسی است که می‌تواند ایده هدایتگر تمدن اسلامی از نگاه اهل سنت باشد.

نتیجه‌گیری

ایده هدایتگر، محور تمدن اسلامی و جهان اسلام، رسول‌الله ﷺ و سپس جانشینان حقیقی ایشان است. کنار گذاشتن این روح و جایگزین کردن نسخه‌های جعلی به جای آن، باعث تشتت و اختلاف در جهان اسلام و در نهایت عدم تحقق تمدن اسلامی است. برای بازگشت به دوران اوج تمدن اسلامی چاره‌ای جز تمسک به ایده هدایتگر نیست. با رجوع به آموزه‌های پیامبر اسلام ﷺ و تمسک به دو یادگار ارزشمند ایشان یعنی قرآن و اهل بیت علیهم السلام، مسلمانان می‌توانند به سمت تحقق آرمان‌شهر خود حرکت کنند و تمدنی عظیم با ویژگی‌های ممتاز مادی و معنوی بنا نهند و به حیات طیبه دست یابند.

این موضوع اهمیت گردآمدن مسلمانان حول محور تعالیم رسول خدا ﷺ و جانشینان به حق ایشان یعنی اهل بیت علیهم السلام و سپس ولی امر مسلمانان را بیش از پیش آشکار می‌کند.

کتابنامه

- احمدی میانجی، علی (۱۴۱۹). مکاتیب الرسول، تهران: دارالحدیث الثقافیه.
- بابائی، حبیب‌الله (زمستان ۱۳۹۴). «عیار و اساس در اسلامی بودن تمدن»، نقد و نظر، س ۲۰، ش ۴، صص ۳۱-۵۴.
- بابائی، حبیب‌الله (زمستان ۱۳۹۵). «چیستی تمدن در فلسفه»، نقد و نظر، س ۲۱، ش ۴، صص ۸۲-۱۰۵.
- بن‌نبی، مالک (۱۴۰۷). شروط النهضه، دمشق: دارالفکر.
- بیرو، آلن (۱۳۷۵). فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه باقر ساروخانی، تهران: کیهان.
- پهلوان، چنگیز (۱۳۸۸). فرهنگ و تمدن، تهران: نی.
- توبین‌بی، آرنولد (۱۳۷۳). جنگ و تمدن، ترجمه خسرو رضایی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- توبین‌بی، آرنولد (۱۳۷۶). بررسی تاریخ تمدن، ترجمه: محمدحسین آریا، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- جمعی از نویسندگان (۱۳۸۶). جستاری نظری در باب تمدن، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- حسینی، سید حسین (تابستان ۱۳۹۳). «روش تحلیل مؤلفه‌های مفهومی تمدن»، حکمت معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، س ۵، ش ۲، صص ۲۱-۴۵.

حیدری‌پور، عباس (تابستان ۱۳۹۳). «همزادی دین و تمدن؛ بن‌مایه‌انگاره‌های تمدنی سیدحسین نصر»، نقد و نظر، س ۱۹، ش ۲، صص ۱۴۴-۱۷۳.

خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۶۵). بیانات در خطبه‌های نماز جمعه تهران، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. www.leader.ir

خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۷۵). بیانات در دیدار کارگزاران نظام، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری: leader.ir.www

خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۸). بیانات در عید سعید مبعث، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری: www.leader.i

خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۰). بیانات در اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. www.leader.ir

خامنه‌ای، سیدعلی (الف) (۱۳۹۲). بیانات در دیدار اعضای همایش نکوداشت شیرعلیمردان خان بختیاری. www.leader.ir

خامنه‌ای، سیدعلی (ب) (۱۳۹۲). بیانات در جلسه تبیین سیاست‌های اقتصاد مقاومتی، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری: www.leader.ir

دورانت، ویل (۱۳۹۱). تاریخ تمدن (مشرق زمین: گاهواره تمدن)، ترجمه: احمد آرام و ع. پاشایی و امیرحسین آریانپور، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۴۶). لغتنامه دهخدا، تهران: چاپخانه دانشگاه تهران.

دیکسون، عبدالامیر (۱۹۸۰). دراسات فی تاریخ الحضاره العربیة، بغداد: جامعه بغداد.

رویس اسمیت، کریستین (۱۳۸۶). سازه‌انگاری، در نظریه‌های روابط بین‌الملل، تهران: بنیاد حقوقی میزان.

شریعتی، علی (بیتا). اسلام‌شناسی، مجموعه آثار، تهران: چاپخش.

عمید، حسن (۱۳۸۹). فرهنگ عمید، تهران: اشجع.

فوزی، یحیی و محمدرضا صنم زاده (۱۳۹۳). «تمدن اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ع)»، فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی، س ۳، ش ۹، صص ۷-۴۰.

گولد، جولیس و ویلیام ال. کولب (۱۳۷۶). فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه و دیگران، تهران: انتشارات مازیار.

لینتون، رالف (۱۳۵۷). سیر تمدن، ترجمه: پرویز مرزبان، تهران: دانش.

محمد تقی جعفری (تیر ۱۳۷۳). «عدالت و کرامت انسانی نیروهای اصلی نگاهدارنده تمدن‌ها هستند»، جام، ش ۲۷، صص ۴۹-۵۰.

مردن، سیمون (۱۳۸۳). فرهنگ در امور جهانی، ترجمه گروهی از مترجمین، تهران: ابرار معاصر.
میکل، آندره (۱۳۸۱). اسلام و تمدن اسلامی، ترجمه دکتر حسن فروغی، تهران: انتشارات سمت.
نجفی، موسی (۱۳۹۱). تفکر و تمدن، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
نصر، سید حسین (۱۳۸۳). اسلام و تنگناهای انسان متجدد، ترجمه انشاءالله رحمتی، تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.
نصر، سید حسین (۱۳۸۴). جوان مسلمان و دنیای متجدد، ترجمه مرتضی اسعدی، تهران: طرح نو.

نصر، سید حسین (۱۳۸۵). قلب اسلام، ترجمه سید محمد صادق خرازی، تهران: نشرنی.
نصر، سید حسین (۱۳۸۶). معرفت جاودان، به اهتمام حسن حسینی، جلد ۲، تهران: مهر نیوشا.
وایت، لسلی (۱۳۷۹). تکامل فرهنگ، پیشرفت تمدن تا سقوط روم، ترجمه: فریبرز مجیدی، تهران: نشر دشتستان.
هانتینگتون، ساموئل (۱۳۸۲). سامان سیاسی در جوامع دستخوش توسعه، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، نشر علم.

یوکیچی، فوکوتساوا (۱۳۷۹). نظریه تمدن، ترجمه چنگیز پهلوان، تهران: نشر گیو.

Arpad Szakolczai (2001). "Civilization and its Sources," *International Sociology* 16, p 381.

Edmund Burke, (1999). *Rethinking world history: Studies in comparative world history; Articles on Europe Islam and world history*, Edmund Burke(ed.), UK: Cambridge University Press, p322-325.

Hodgson, Marshall G. S. (1974). *The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization, The Classical Age of Islam*, Chicago and London: The University of Chicago Press.

Joseph Arthur de Gobineau(2000). *Essai sur l'inegalite des races humaines*, Paris.

Koneczny, Feliks (1962). *On the Plurality of the Civilizations*, Polonica Series, No2., London: Polonica Publications.

Mozaffari, Mehdi (Ed.) (2002). *Globalization and Civilizations*, Routledge.

N. P. Jacobson (1952). "The Problem of Civilization," *Ethics*.

- Nasr, Seyyed Hossein (2009). "Civilizational Dialogue and the Islamic World," In: Al-Idrus Mohamed Ajmal Bin Abdul Razak (Ed.), *Islam Hadhari: Bridging Tradition and Modernity*, Kuala Lumpur: International Institute Of Islamic Thought And Civilization (ISTAC).
- Ratzel, Friedrich (1923). *PolitischeGeographie*. Berlin: Druck und Verlag Von R. Oldenbourg.